

Лебедь Ю.Б. Моделі вираження обов'язкових придієслівних безприйменниково-іменникових / займенникових компонентів формально-синтаксичної структури речення / Ю.Б. Лебедь // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство). Зб. наук. праць / гол. ред. Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2013. – Вип. 18. – С. 58-63.

Юлія Лебедь

(Вінниця)

УДК 811.161.2'367.4'367.625

**МОДЕЛІ ВИРАЖЕННЯ ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПРИДІЄСЛІВНИХ
БЕЗПРИЙМЕННИКОВО-ІМЕННИКОВИХ / ЗАЙМЕННИКОВИХ
КОМПОНЕНТІВ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ
РЕЧЕННЯ**

Стаття присвячена розгляду основних моделей вираження обов'язкових придієслівних безприйменниково-іменникових / займенникових компонентів формально-синтаксичної структури речення. У статті розглянуто 4 моделі вираження обов'язкових придієслівних безприйменниково-іменникових / займенникових компонентів формально-синтаксичної структури речення: придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти у знахідному відмінку; придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти в родовому відмінку; придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти в давальному відмінку; придієслівні безприйменниково-іменникові / займенникові обов'язкові компоненти в орудному відмінку. Описано особливості функціонування цих моделей, а також охарактеризовано синтаксичне значення обов'язкових придієслівних безприйменниково-іменникових / займенникових компонентів формально-синтаксичної структури речення. Крім того, у статті визначено умови обов'язковості придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Ключові слова: дієслова релятивної семантики, прислівний компонент, модель вираження, денотат, синтаксичне значення.

У дієслівній сполучуваності вчені (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М.Русанівський, Й.Ф. Андерш, Н.Л. Іваницька, А.П. Загнітко) вбачають основу структурної організації речення. У результаті врахування сполучувальних властивостей повнозначного слова при дослідженні структури простого речення є диференціювання в україністиці неголовних формально-синтаксичних компонентів на детермінанти і прислівні компоненти (залежні від слова). Учені наголошують, що детермінанти не зумовлені категорійними властивостями окремого слова, а виступають як особливий компонент, що поширює речення загалом [6, с. 67-70; 1, с. 191-192; 3, с. 135; 2, с. 100]. Серед прислівних компонентів розмежовують обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення і факультативні прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення (І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, К.Г. Городенська, Н.Л. Іваницька, Н.І. Кухар та ін.). Прислівні обов'язкові компоненти характеризують два основні параметри: граматичний (морфологічний) та семантичний (синтаксична семантика компонента). У взаємозв'язку цих ознак виокремлено різні типи прислівних обов'язкових компонентів і розглянуто основні моделі вираження обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Мета статті – охарактеризувати моделі вираження обов'язкових придієслівних безприйменниково-іменникових / займенникових компонентів формально-синтаксичної структури речення та визначити особливості цих моделей.

Предмет дослідження – обов'язкові придієслівних безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Об'єкт дослідження – моделі вираження обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Придієслівний безприйменниково-іменниковий / займенниковий обов'язковий компонент являє собою іменникову / займенникову словоформу

непрямого відмінка, вживану в сильній позиції, прогнозовану синсемантичним дієсловом, що «спеціалізується» на вираженні переважно об'єктної синтаксичної семантики.

Вираження таких обов'язкових компонентів реалізують безприйменникові іменникові / займенникові словоформи в родовому, знахідному, давальному та орудному відмінках. Таким чином розрізняємо 4 моделі придієслівного безприйменниково-іменникового / займенникового обов'язкового компонента:

1. Придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти у знахідному відмінку.
2. Придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти в родовому відмінку.
3. Придієслівні безприйменниково-іменникові обов'язкові компоненти в давальному відмінку.
4. Придієслівні безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти в орудному відмінку.

Першій групі належить основне місце серед усіх інших придієслівних обов'язкових компонентів, виражених безприйменниковими формами непрямих відмінків.

Для обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення цієї групи типовими є двохелементні та трьохелементні семантичних єдностей із синсемантичними перехідними дієсловами, у реченневих структурах, за традиційною термінологією, ці компоненти виконують роль прямого додатка при дієсловах, що виконують функцію дієслівного присудка.

Безприйменниково-іменникова форма знахідного відмінка у придієслівній позиції відображає у свідомості носії мови відношення між фактами оточуючого людину світу, а саме: залежні зв'язки предметів із діями. Така «залежність» є найвищою на шкалі вияву ознак синсемантизму

повнозначних слів, зокрема дієслів, у семантичних єдностях, складові яких номінують процесуальний (дієслово) та предметний (іменник) денотати [4].

Тенденція пов'язувати центральність / периферійність безприйменникового знахідного відмінка із синтаксичним значенням [5, с. 106] не завжди корелює з обов'язковістю іменникового придієслівного компонента в знахідному відмінку. Це зокрема стосується придієслівних компонентів обставинної семантики із значенням часу (іменникових компонентів, що позначають пори року, дня, години). Так, наприклад, залежний від дієслова *займався* компонент **рік** можна вважати факультативним, тоді як у позиції при дієслівній формі у структурі *позаймався рік* цей компонент отримує статус обов'язковості. Те ж саме: *пролежати вихідні, просидіти вечір*. У цих і подібних структурах іменники разом із дієсловами утворюють семантичні єдності: дієслівні форми *позайматися, пролежати, просидіти* «активізують» синсемантизм, на відміну від автосемантизму безпрефіксальних форм. Пор.: *Хтось займається* і *Хтось позаймався* + *якийсь (певний) час*. Вищезазначені структури не можна ототожнювати з семантичними єдностями, в яких обов'язковий компонент виражає об'єктне значення, хоча формально не відрізняється від попередніх: *Він переждав ще тиждень – нічого не чувати* (І. Франко).

Тісний постійний зв'язок іменника в знахідному відмінку з перехідним дієсловом веде до утворення семантичних єдностей (двох- чи трьохелементної структури), в яких формується обов'язковий придієслівний компонент, здебільшого з об'єктним значенням. При такому найтіснішому зв'язку іменника в знахідному відмінку з перехідним дієсловом іменник як типова форма придієслівного компонента є обов'язковим при дієсловах: без іменника дієслово не може виражати значення дії (стану), здатної до реалізації, а речення не може виконувати своєї комунікативної функції.

Придієслівні безприйменниково-іменникові компоненти в західному відмінку мають здатність утворюватись у структурі трьохелементних семантичних єдностей (найчастіше з синсемантичними дієсловами фізичної

дії): *встромити щось у щось, накинути щось на щось (когось), збити когось з чогось, пов'язувати щось з чимось, захопити когось (щось) у щось, скласти щось у щось: Обіцяють перетворити «Парк ракет» (в що?) в об'єкт доволі скандальний (З газ.); Спробуйте придушити тут місцевий капітал і приєднати Україну (до чого?) до ЄС на правах молодших європейців (З газ.); Тоді Ірод бачить, що вже нічого для них важкого немає, вихопив меч і наказав тягти Івана та його супутників (куди?) на залізний тік (Нар. казки).*

Розмежовуються безприйменниково-іменникові обов'язкові придієслівні компоненти закритої та відкритої структури. Закритими бувають здебільшого однослівні компоненти, виражені автосемантичними іменниками / займенниками: *І посадила стара мати чотирьох синів-соколів батька поминати (І. Багрянний); А я піду в сад зелений, в сад криниченьку копати (Нар. тв.); Дніпропетровська молодь відродила «мертве» село у Синельниківському районі (З газ.); Чи ви ж доглядали її, батеньку? (Марко Вовчок). Відкриту структуру утворюють обов'язкові придієслівні компоненти, виражені синсемантичними іменниками, семантику яких реалізують різні морфологічні словоформи (найчастіше – іменники в родовому відмінку та інфінітив): *Тлумачиш назви свого краю, гір і долин, річок і нив. (Д. Білоус); Апокрифічна література любить зниження священних осіб і подій (О. Білецький); Мешканці села отримали можливість самостійно вирішувати питання доріг (З газ.).**

Іменникові компоненти в знахідному відмінку виявляють досить високу активність функціонувати в позиції при перехідних дієсловах, що виконують роль різних (головних) та неголовних компонентів речення. Найчастіше вони вживаються при дієсловах у функції присудків: *Ходить осінь долами, розвиває гілля, все шукає посагу на моє весілля (А. Малишко); Я ненавиджу брехню у всякій одежі (М. Рильський); Фемінативи, як відомо, реалізують комунікативну функцію слова максимально (А. Загнітко). Крім цього, такі компоненти вживаються також при дієсловах (інфінітивних формах) у ролі підметів: *Найскладнішим виявилось змайструвати трійник (З газ.);**

Встановити семантичні кореляції означало наполовину розв'язати проблему (О. Мельничук). Менш уживаним (хоча й можливим) є функціонування цих компонентів у позиції, утвореній дієсловами, що виконують роль неголовних компонентів речення: *Їм нагадали про зобов'язання провести відповідні реформи вчасно* (З газ.).

З-поміж семантичних єдностей «дієслово + іменник у знахідному відмінку» закритої структури виділяються структури з однозначним лексичним заповненням сильної придієслівної позиції на зразок *заплющити очі, зціпити зуби*, в яких тісне поєднання процесуального та предметного денотатів доповнюють також їхні однозначні лексичні номінації, властиві українській мові. Відрізняються від таких структур фразеологізми (*задрати ніс, прикусити язик*), які номінують процесуальні денотати і виступають одним компонентом формально-синтаксичної структури речення.

Обов'язкові придієслівні компоненти, виражені безприйменниково-іменниковими словоформами в знахідному відмінку, типізує синтаксичне значення об'єкта:

- безпосередній об'єкт, що зазнає впливу спрямованої дії: конструктивної (*кип'ятити воду, зачісувати волосся*); деструктивної, що призводить до деформування, ліквідації чогось (*розбити вікно, обдерти стіну*), деструктивно-конструктивної, що виявляється в позбавленні кого- або чого-небудь попереднього стану (*полоти грядку, доїти корову*);

- частина об'єкту, каузована процесуальною спрямованістю дії: частини об'єкту невідчуженої належності (назви волосяного покриву, частини тіла) (*розчісувати гриву, стригти волосся, голити бороду, пудрити щоки, закутувати голову*); частина об'єкту відчуженої власності (*знімати сорочку, розшнуровувати черевики*);

- об'єкт (ціле) як результат деформуючого процесуального впливу (*пробити отвір, проколоти дірку*);

- об'єкт як результат з'єднання (роз'єднання) частин цілого (*зав'язувати торбину, розв'язувати мотузок, застібати гудзики, зачиняти двері*);

- об'єкт із значенням місця, вмісту чи вмістилища, на який спрямована фізична дія (*нагрівати чайник, кип'ятити самовар, розпалювати піч*);

- об'єкт як похідний результат цілеспрямованого впливу процесуального денотата: а) об'єкт впливу, що означає сировину, напівфабрикат, вихідний продукт для чого-небудь (*молоти пшеницю, зерно, варити курку, мотати пряжу*); б) об'єкт із значенням поверхні, в межах якої реалізується процесуальний денотат (*копати землю, намивати ґрунт*); в) об'єкт як предмет зображення (*фотографувати дівчину, малювати пейзаж*);

- об'єкт як функція каузації процесуального денотата (*вмикати рубильник, світло*).

Такий класифікаційний поділ, зрозуміла річ, є надто спрощеним, оскільки в багатьох випадках дієслівні значення зазнають різних метонімічних нашарувань, що більшою чи меншою мірою можуть спричиняти синкретичні явища в семантичних класифікаціях. Так, наприклад, типова семантика зовнішнього об'єкта фізичної дії (Хтось *шив костюм* може бути «зміщена» через включення опосередкованого суб'єкта дії: *Він шив собі костюми тільки в ательє на Печерську* (В. Крижанівський).

Обов'язковість придієслівного безприйменниково-іменникового компонента в родовому відмінку пов'язана з такими основними умовами: вживанням у сильній позиції при одновалентних дієсловах єдиноможливої форми імені в родовому відмінку: *боятися (кого?) ворога, (чого?) грози, цуратися (кого?) батька, очікувати (чого?) грипу*; дієслівною валентністю в заперечній конструкції (у стверджувальних конструкціях форма родового співвідноситься з формою знахідного): *Згаяного часу і конем не вернеш* (Нар. тв.); безособовістю заперечної конструкції з дієсловом *бути*: *Не було щастя малку, не буде його й до останку* (Нар. тв.). Безприйменниковий родовий імені є морфологізованою формою вираження цього обов'язкового компонента. В усіх випадках обов'язкові придієслівні безприйменниково-іменникові компоненти виражають об'єктну семантику. Вони позначають відповідні

предметні денотати, повністю охоплені процесуальним денотатом, не залежно від лексичних значень синсемантичних дієслів.

Неоднозначними є думки вчених щодо давального відмінка: йому приписують статус «периферійності», «напівобов'язковості», «часткової обов'язковості». Досліджуючи обов'язкові придієслівні безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти у давальному відмінку, ми послуговуємося прийнятим нами загальним критерієм – синсемантизмом повнозначного слова (у даному випадку – дієслова), його здатністю утворювати сильні позиції для заповнення їх обов'язковими прислівними компонентами і перевіркою відповідних структур способом елімінування.

Виявлено, що в сильних позиціях при дієсловах із значенням давання, допомоги в переважній більшості речень (97%) першу придієслівну позицію заповнює іменниковий придієслівний обов'язковий компонент у давальному відмінку, «відсуваючи» на другий план придієслівний безприйменниково-іменниковий компонент у знахідному відмінку: *Розум, терпіння, сила волі та віра в Бога дають людині величезну силу, забезпечують кардинальні зміни в житті* (3 журн.); *Пропоную Вашій увазі текст захисної молитви* (3 журн.).

Аналізований компонент може утворюватися також на базі трьохелементних семантичних єдностей «дієслово + іменник (займенник) у давальному відмінку + іменник в орудному відмінку»: *Він доводиться йому тестем*. В основі творення такого обов'язкового компонента перебуває ситуація, що складається з трьох денотативних реалій: процесуальний денотат, виражений синсемантичним дієсловом *доводиться*, два предметні денотати, пов'язані між собою процесуальним. Характерно, що компонент в орудному відмінку, виявляючи обов'язковість стосовно придієслівної позиції, водночас тісно пов'язаний із компонентом у давальному відмінку, без якого перший не може функціонувати самостійно в сильній придієслівній позиції.

Децо «віддаленими» в плані обов'язковості можуть виступати іменникові компоненти в орудному відмінку з обставинним значенням, яке зумовлюють великою мірою прикметникові словоформи: *Він подивився на неї пильним*

поглядом = *подивився (на неї) як?* – *пильним поглядом* = *пильно*. У таких уживаннях відбувається своєрідна нейтралізація іменникового слова, натомість посилюється інформативність прикметникового у вираженні обставинної семантики способу дії обов'язкового придієслівного компонента *пильним поглядом*.

Природа обов'язкових придієслівних компонентів, виражених займенниками, співвідносна з денотативною, як і з граматичною «предметністю» іменника, зі «статичною ознаковістю» прикметника чи з поняттям «кількісності» числівника. У функції придієслівного обов'язкового компонента найчастіше виступають займенники, що вказують на «предметність», із синтаксичним значенням об'єкта: *Я щось йому повинна сказати* (Панас Мирний); *Приходить їжак до зайця та й каже йому* (Нар. казки); *Музиканти мої, заграйте мені* (Нар. казки).

Частовживані словоформи особових займенників у давальному відмінку можуть втрачати семантику адресатного об'єкта, виконуючи роль підсилення процесуальної спроможності синсемантичним дієсловом: *Розміняйте мені ці гривні* (З газ.); *Треба ж мені віддячити хоч чимось* (Панас Мирний); *Я тобі зараз такої заспіваю...* (У. Самчук).

У сучасній українській мові є велика кількість дієслівно-іменникових словосполучень, у яких залежне від дієслова слово має форму безприйменникового орудного: *їхати саньми, орати плугом, копати лопатою, махати руками, показувати пальцем, хитати ногами* і т.д. У сфері таких підрядних дієслівних словосполучень утворюються придієслівні формально-синтаксичні компоненти, виражені безприйменниково-іменниковими формами в орудному відмінку.

Обов'язковість / факультативність таких компонентів визначає семантичний потенціал дієслівних лексем, здатних прогнозувати сильні / слабкі позиції для залежних від них слів: *Ластівка крилом розтинає тінь* (М. Рильський) – на базі невластне-словосполучення *розтинає крильми* утворюється факультативний придієслівний компонент. *Командувати дивізією*

в той час було надзвичайно складно й небезпечно (З газ.) – на базі власне-словосполучення, що являє собою двохелементну семантичну єдність *командувати дивізією*, утворюється придієслівний обов'язковий компонент.

Придієслівний іменниковий компонент в орудному відмінку найчастіше виражає об'єктне значення. М.Я. Плющ зауважує: «Орудний об'єкта, позначаючи субстанцію, яка повністю охоплена дією, виступає засобом детермінації дієслова, і, як будь-який інший об'єктний відмінок, формально зумовлений дієсловом: *Тимко хитає головою* (М. Зарудний) [5, с. 125]. *Хлопець давно цікавиться політикою* (З газ.). Утворені на базі семантичних єдностей *хитати головою, цікавитись політикою*, іменникові компоненти *головою, політикою* є обов'язковими придієслівними компонентами об'єктної семантики.

Виділяємо такі семантичні типи придієслівних безприйменникових іменникових обов'язкових компонентів в орудному відмінку:

- об'єкт володіння, керівництва: *володіти нерухомістю, відати книгосховищем, керувати оркестром, розпоряджатися грошми, управляти банком;*

- об'єкт, що його каузують процесуальні денотати психічного впливу на предметні субстанції: *гидувати соусом, дорожити ім'ям, зловживати терпінням, нехтувати довірою, тішитися компліментом;*

- об'єкт, каузований процесуальним денотатом із значенням вихваляння: *бравувати вчинком, пишатися сином;*

- об'єкт як результат каузованого інтересу до предметного денотата: *займатися спортом, користуватися успіхом, милуватися картиною;*

- об'єкт із значенням обміну, заміни: *озиватися піснею, обмовитися словом, ділитися майном;*

- об'єкт руху, каузованого процесуальним денотатом: *трусити головою, розводити руками, клацати зубами;*

- об'єкт, спричинений раптовою фізичною реакцією людини: *вибухнути реготом, залитися сльозами, розсипатися компліментами.*

Отже, обов'язковий придієслівний безприйменниково-іменниковий / займенниковий компонент виражається за допомогою чотирьох моделей: дієслово + іменник / займенник у родовому (давальному, знахідному орудному відмінку). Безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти у вищезазначених відмінках виступають обов'язковими придієслівними компонентами, в яких дія (стан) знаходить свою семантичну та формальну реалізацію. Усі обов'язкові компоненти утворюються в семантичних єдностях із стрижневим синсемантичним дієсловом. Найчастіше вживаними в усіх стильових різновидах української мови є речення з придієслівним безприйменниково-іменниковим компонентом у знахідному відмінку.

Перспектива дослідження полягає у подальшому вивченні прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення та моделей вираження обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамец И. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения / И. Адамец, В. Грабе. – Slavia. – 1968. – Ses.8. – С.185 – 192.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник / Вихованець І.Р. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / Загнітко А.П. – Донецьк, 2001. – 662с.
4. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово в його проєкції на денотат : [посібник для аспірантів, магістрантів, науковців-філологів] / Іваницька Н. Л. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. – 82 с.
5. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / Плющ М. Я. – К. : Вища школа, 1986. – 176 с.
6. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах: обстоятельственная и необстоятельственная детерминация простого предложения / Н.Ю. Шведова // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1973. – №5. – С.66 – 77.

Лебедь Ю. Моделі вираження обов'язкових придієслівних безприйменниково-іменникових / займенникових компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Стаття посвячена рассмотрению основных моделей выражения обязательных приглагольных беспредложно-существительных / местоименных компонентов формально-синтаксической структуры предложения. В статье

рассмотрены 4 модели выражение обязательных приглагольных беспредложно-существительных / местоименных компонентов формально-синтаксической структуры предложения: приглагольные беспредложно-существительные / местоименные обязательные компоненты в винительном падеже; приглагольные беспредложно-существительные / местоименные обязательные компоненты в родительном падеже; приглагольные беспредложно-существительные / местоименные обязательные компоненты в дательном падеже; приглагольные беспредложно-существительные / местоименные обязательные компоненты в творительном падеже. Описаны особенности функционирования этих моделей, а также охарактеризовано синтаксическое значение обязательных приглагольных беспредложно-существительных / местоименных обязательных компонентов формально-синтаксической структуры предложения. Кроме того, в статье определены условия обязательности приглагольных компонентов.

Ключевы слова: глаголы релятивной семантики, присловный компонент, модель, денотат, синтаксическое значение.

Lebed Iu. The models of expression of obligatory verb nonprepositional-substantival / pronominal components of formally-syntactic structure of sentence

The article is devoted to consideration of basic models of expression of obligatory verb nonprepositional-substantival / pronominal components of formally-syntactic structure of sentence. We consider 4 models of expression of obligatory verb nonprepositional-substantival / pronominal components of formally-syntactic structure of sentence: verb nonprepositional-substantival obligatory components in an accusative; verb nonprepositional-substantival obligatory components in a genitive case; verb nonprepositional-substantival obligatory components in a dative case; verb nonprepositional-substantival / pronominal obligatory componenst in an instrumental case. The features of functioning of these models are described, and also the syntactic value of obligatory verb nonprepositional-substantival / pronominal components of formally-syntactic structure of sentence is described. In addition, the terms of obligatoriness of verb components are certain in the article.

Keywords: relative verbs, word component, model, expression referents, syntactic value.